

BOSNA-HERSEK'İN BÖLGESEL SORUNLARININ ÇÖZÜMÜ: İSKANDİNAV MODELİ

Cemile TEKİN¹

Öz

Eski Yugoslavya topraklarında 1990'lı yıllarda meydana gelen çatışmaların son zamanlarındaki zorlu dönem, ilerleyen yıllarda çözülmesi gereken pek çok sorunu da günümüze miras olarak bıraktığı bilinmektedir. Şu anda Bosna-Hersek, çok uluslu yapıya sahip olmasından dolayı çıkmaza girmiş durumdadır. Bu çalışmanın amacı, Bosna-Hersek'in refah seviyesi yüksek bir ülke haline gelmesinin nasıl mümkün olabileceği hususunda ana hatlarıyla görüşleri bilimsel metotlarla ortaya koymaktır. Öncelikle bu makale kapsamında kısaca "İskandinav Modeli"nin işlevi incelenerek özellikle "Dayton Dörtlü" ülkeleri olarak adlandırılan Bosna-Hersek, Hırvatistan, Karadağ ve Sırbistan arasında daha yakın bir bölgesel iş birliğinin nasıl kurulabileceğinin analizi yöntem olarak kullanılmıştır. Diğer taraftan yakın geçmişte yaşanan sorunlar çözümlenmeden işaret edilen bölgede İskandinav modelinin hayata geçirilip geçirilmeyeceği, geçmişin çözülmemiş sorunlarının üstesinden gelinip gelinmeyeceği hususu incelendikten sonra bu konuda yapılabilecek iyileştirilmiş ekonominin ne olabileceğine dair çözüm aranmıştır. Bu çalışmanın sonucunda, İskandinav modelinin ilkeleri incelendiğinde bunun için güçlü bir siyasi istikrar değil, doğru yönde gelişen bir ekonominin olması gerektiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Genel Refah, Bölgesel Kalkınma Planlaması ve Politikası, Planlama, Koordinasyon ve Reform

JEL Sınıflandırması: I310, R58, P11

SOLUTION OF REGIONAL PROBLEMS OF BOSNIA-HERZEGOVINA: THE SCANDINAVIAN MODEL

Abstract

The difficult period in the final stages of the conflict that took place in the former Yugoslavia in the 1990s is known to have left many issues unresolved, which need to be addressed in the future. Currently, Bosnia and Herzegovina, due to its multinational structure, finds itself in a deadlock. The aim of this study is to outline scientific views on how Bosnia and Herzegovina can potentially become a prosperous country. The study examines the function of the "Scandinavian Model" and uses the method of analyzing how closer regional cooperation can be established among the Dayton "quartet" countries, which include Bosnia and Herzegovina, Croatia, Montenegro, and Serbia. On the other hand, the study seeks to answer whether the Scandinavian model can be implemented in the region without resolving the problems of the recent past or whether an improved economy can help overcome the unresolved issues of the past, and what can be done in this regard. As a result of this study, when the principles of the Scandinavian model were examined, it was determined that this required not a strong political stability but an economy developing in the right direction.

Keywords: General Welfare, Regional Development Planning and Policy, Planning, Coordination and Reform
JEL Classification: I310, R58, P11

¹ Doç. Dr. Aksaray Üniversitesi, İİB Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, cemileh@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-2694-3296.

1. Giriş

Avrupa, günümüz gelişmiş liberal Orta ve Batı Avrupa devletleri ile kuzeydeki sosyal demokrat İskandinav ülkeleri, güneyde bulunan komünist eski Yugoslavya'dan ayrılan ve 1990'larda bağımsızlıklarını kazanan geri kalmış devletlerden meydana gelmektedir. Çoğu Osmanlı Devleti'nden XX. yüzyıl başlarında ayrılan ve arkasından komünist ekonomik sistemle idare edildikleri için gelişme gösterememiş bu üçüncü grup devletler, yani Bosna-Hersek, Hırvatistan, Slovenya, Sırbistan ve Karadağ fakirliği sona erdirecek bir uygulama ile ayağa kaldırılabilir. Bununla ilgili sistem arayışlarına devam edilmeli, özellikle karmaşık bir ekonomik yapıdan uzak olan İskandinav Modeli incelenerek geliştirilen yeni sistem içinde kısa sürede ayağa kaldırılmalıdır. Bunun gerçekleşmesi oluşturulacak akademik ortamda gerek İskandinav ülkeleri ve gerekse Güney Avrupa devletlerinden akademisyenler yer almalı, ana hatlarıyla belirlenen yeni sistem, kısa süre içinde uygulamaya geçirilmelidir. Bu makalenin hazırlanmasında amaç, eski Yugoslavya'dan ayrılan ve sürekli ekonomik problemler yaşayan, aslında dil olarak birbirine yakın, sınır komşusu, Dayton "dörtlü" ülkeleri olarak adlandırılan Bosna-Hersek, sağlayacak Slovenya, Hırvatistan, Karadağ ve Sırbistan devletlerini kalkındırmak, AB koşullarına uyum düzeyine getirmektedir. Bu sayede adı geçen ülkelerde sürekli yaşanan problemler asgariye indirilecek, Avrupa'da huzurun sağlanmasına alt yapı oluşturulacaktır. Eski Yugoslavya sınırları içindeyken bugün bağımsız olan Kuzey Makedonya ve Kosova devletleri bu çalışmanın dışında tutulmuştur. Çünkü bu iki devletin inceleme konusu olan dört devletin hem konuştuğu dil farklı hem de Bosna-Hersek'e sınırları yoktur. Bu nedenle Bosna-Hersek Devleti, Yugoslavya'dan ayrılırken savaşmamış ve taraf olmamışlardır.

2. Eski Yugoslavya'dan Ayrılan Dayton Dörtlü Ülkelerinin Kalkınması İçin İskandinav Modeli'nin Öneme Kısa Bir Bakış

"Nordik ülkeler"² olarak adlandırılan Danimarka, İzlanda, Finlandiya, Norveç ve İsveç'ten meydana gelen Kuzey Avrupa ve Kuzey Atlantik grubu ülkeler, Orta Çağ'da benzer kültür, dil ve din ortamını paylaşmışlardır. XII. yüzyıldan itibaren bugün Finlandiya olarak bilinen devlet İsveç Krallığı'yla ortak bir gelişim süreci yaşamış ve giderek onunla eklemlenmiştir. Ortak geçmişin önemli örneklerinden biri de bugün Norveç, İsveç ve Finlandiya olarak bilinen ülkelerin Sami (Lapp)³ yaşam biçimini içselleştirmeleridir. Aslında, bütün Nordik ülkeler, azınlık grupları içlerinde barındırmış; bunlar, diğer bir Nordik ülkenin nüfusu yani Sami ırkı içinde yer almışlardır.

İskandinav ülkelerinin tarihi, "Viking Çağı"⁴ ile başlar ve barış dönemlerinin yanı sıra, İsveç ile Danimarka arasındaki rekabetin özellikle öne çıktığı çalkantılı ve uzun bir karşılıklı çatışma geçmişiyle de karakterize edilmektedir. Bu devletler, yalnızca 1397'de Kraliçe Margaret yönetiminde (1387-1412) kurulan Birlik Dönemi'nde tek bir devlet haline getirilmeye çalışılmış; ancak 1523 yılından günümüze kadar birbirlerini "kardeş milletler" olarak görmelerine rağmen birleşik bir devlet teşkilatı oluşmamıştır. Diğer taraftan İsveç ile Finlandiya arasında Åland Adalarının; İsveç ve Norveç'ten 1905'te ayrılarak bağımsızlıklarını ilan etmeleri, uzun süredir iki devlet arasında bir anlaşmazlık yaşamlarına neden olmuştur. (İmamoviç, 2007:29). Ancak tüm çatışmalar ve özellikle de dış politikanın yürütülmesindeki farklılıklar, önde gelen aydınların geçen

² Literatürde İskandinavya terimi sıklıkla İskandinav ülkeleri ile eşanlamli olarak kullanılmaktadır. Ancak İskandinav terimi, Norveç, İsveç ve Danimarka'nın yanı sıra Finlandiya ve İzlanda'yı da kapsamakta ve bu beş ülkeden oluşan grup aynı zamanda üç özerk bölgeyi de kapsamaktadır. Danimarka içindeki özerk bölgeler, Grönland ve Faroe adaları ile Åland adalarıdır. Bunlar, Finlandiya'nın coğrafi olarak İskandinavya'ya ait olmayan bölgesidir. Bu nedenle İskandinav terimi içinde yer alması daha doğru olur.

³ Norveç'in kuzeyinde yaşayan Finlandiya kökenli ve Sami olarak adlandırılan azınlık halk vardır. Toplumsal eşitliğe dikkat edilmesinerağmen Norveç toplumunda çeşitli sosyal ve iktisadi farklılıklar bulunmaktadır. Bunlar tarih boyunca Norveç'in iç ve dış politikalarını etkilemiştir. Daha fazla bilgi için bk. Komisyon, "Laponci", Hrvatska En ciklopedija, çevrimiçi yayın, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013-2024. Erişim 29.2.2024. <https://enciklopedija.hr/clanak/laponci>

⁴ Avrupa tarihinde VIII. yüzyılın sonlarından XI. yüzyıl ortalarına kadar özellikle Cermen Demir Çağı'nı takiben Kuzey Avrupa ve İskandinav tarihini kapsar. Bu dönemde Vikingler ticaret, kolonileştirme ve işgal için Avrupa'yı denizler ve nehirler aracılığı ile keşfetmiştir. Daha geniş bilgi için bk. Selahattin Özkan, Viking Sırları, İstanbul 2024.

yüzyılda "İskandinavizm"⁵ fikrini geliştirmelerini engellememiş; anlaşmazlıklar, 1920'de ilk defa işbirliği anlaşmalarının imzalanmasıyla sona ermiştir.

Refah devleti, Avrupa'da XVIII. yüzyılın sonlarına doğru kitlevi üretimle birlikte ürünlerin çeşitlenmesine yol açan Sanayi Devrimi⁶ adı verilen toplumsal yapının bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Bu dönem, teknolojiyle birlikte sosyal, ekonomik, siyasal ve kültürel alanda önemli değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Öyle ki, refah devletinin ortaya çıkışında; sanayileşmenin gelişmesi ve kapitalist üretim tarzına geçiş; bu bağlamda ekonomik ve sosyal değişimler, işçi sınıfının siyasal bilinç kazanmasını beraberinde getirmiş; mutlakiyetçi anlayıştan demokratik yönetimlere geçişte önemli rol oynamıştır. Sanayileşme, özellikle geleneksel sosyal yardım kurumlarının yetersizliği, iş kazaları ve hasta bakım ve tedavileri gibi insani ihtiyaçları karşılayacak yeni kurumların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu dönemde, bireyin kişisel ve politik haklarının yani mutlak özgürlüğün daha önemli kabul edilmesi, ekonomik ve sosyal hakların yetersizliği ve yoksulluğun ortaya çıkardığı problemler, eleştirilere yol açmış; bu, sosyal refah devletinin maddi ve düşünsel temellerini oluşturmaya başlamıştır.

İskandinavya ülkeleri, uluslararası kıyaslamada çok daha yüksek kapsamlı sosyal hizmetleri, yoğun eğitim politikasını ve yüksek seviyedeki devlet araştırma ve teşvik programlarını vergilerle finanse etmişlerdir. Tüm bunlar, devlet harcamalarının millî hasılaya oranını yükseltmiş; diğer taraftan refah devleti olmayı garantileyerek halk için sosyal güvenliği sağlamıştır. Norveç, burada istisnadır; çünkü Kuzey Denizi'nden elde edilen petrol gelirleri devlet harcamalarının millî hasılaya oranını düşürmüştür⁷.

İskandinav Modeli'nin⁸ elbette birden fazla manası vardır. Nispeten en sık refah devletinin eş anlamlısı olarak kullanılır. Bu, marjinal ve kurumsal olmak üzere iki model şeklinde ortaya çıkan refah devletinin çeşitlemelerinden yalnızca biridir (Toprak, 2015:155). Aralarındaki fark ise temel yaklaşımdadır. Birincisi, piyasanın rolünü vurgulayan fakat sosyal yardımın dağıtımına asgari düzeyde katılan bir devleti ima ederken ikincisi, İskandinav ülkeleri karakteristik özelliklidir. Tamamen zıt öncüllerden yani her bireyin refahı için kolektif sorumluluktan başlar. Fakat dayanışma, toplumsal eşitlik ve koşulsuz sosyal haklara yönelik ilkeler olmadan gönenceye de ulaşılmaz.

Aralarında farklılıklar olmasına rağmen hemen tamamı ortak özellikleri paylaşan İskandinav Modeli'nde, toplumsal cinsiyet eşitliği; geniş kitlelere fayda sağlayan gelir dağılımı; geniş mali politika için serbest piyasa ekonomisi, işgücüne katılımın en üst düzeyde olması gibi farklılıklar, İskandinav ülkelerini diğer refah devletlerinden ayıran en büyük özellikleridir (Albayrak ve Birinci, 2017:64-100).

Elbette tüm bunların kendi tarihsel arka planları vardır; fakat o, bu çalışmanın konusu değildir. Tam tersine bu incelemede ağırlıklı olarak ilgi şu soruya yanıt aranacaktır: Kuzey ülkelerinin devletlerarası ilişkilerinin temel ilkeleri esas alınarak Bosna-Hersek başta olmak üzere Hırvatistan, Sırbistan ve Karadağ'ı AB ülkelerine kopyalamak mümkün mü? Eğer öyleyse bu nasıl olacaktır?

3. Kuzey Avrupa Ülkeleri Arasındaki Devletlerarası İlişkilerin Bir Aracı Olarak İskandinav Modeli

İskandinav ülkeleri, "öncelikle iç örgütlenmeleri ve yerleşik hükümet sistemleri aracılığıyla, sonra da karşılıklı ilişkileri rasyonel, insani ve demokratik bir şekilde 'yaşam tarzı'nı (Bayrak,

⁵ İskandinav ülkeleri arasında çeşitli derecelerde işbirliğini destekleyen bir ideolojidir.

⁶ Sanayi Devrimi/Endüstri Devrimi; Avrupa'da XVIII. ve XIX. yüzyıllarda yeni buluşların üretime olan etkisi ve buhar gücüyle çalışan makinelerin makineleşmiş endüstriyi ortaya çıkarmasıyla birlikte yaşanan gelişmelerin de Avrupa'daki sermaye birikimine katkı sağlamasına ve artmasına denmektedir. İlk olarak Manchester, Birleşik Krallık'ta ortaya çıkmış; ardından Batı Avrupa, Kuzey Amerika ve Japonya'ya geçmiş ve kısa süre içinde bütün dünyayı etkisi altına almıştır.

⁷ Norveç Petrol ve Enerji Bakanlığı, <http://www.odin.no/oed>, 22 Şubat 2024.

⁸ İskandinavya Modeli veya Kuzey Ülkeleri Modeli, Danimarka, Norveç, Finlandiya, İzlanda ve İsveç gibi kuzey ülkelerinde uygulanan benzer iş gücü, eğitim ve sosyal politikalar için kullanılan bir üst terimdir. Bu model, politik konsept olarak bu ülkelerdeki refah devletlerinin temellerini oluştururlar.

2015:37) bulan en başarılı ülkeler arasında yer almaktadırlar. Devlet anlayışları ve örgütlenmeleri, kabile-feodal topluluklardan modern uluslara dönüşüm, şu anda iyi bulunmuş bir çözümün sonucu olarak ortaya çıkmamıştır. Öte yandan, tarihleri önemli ölçüde ortak değil⁹, ayrıca barış dönemleri ile karşılıklı büyük çatışmalar arasında gidip geldiği için ilişkilerin geçmişi de birbirine benzemez¹⁰. Bu grup içindeki başlıklar, özellikle de çeşitli uluslararası kuruluşlardaki statüleri söz konusu olduğunda elbette bugün bile ortadan kaldırılmamıştır¹¹.

Hiç şüphe yok ki, Kuzey Avrupa ülkeleri arasında var olan tüm farklılığa rağmen, tarihsel gidişatlarında da özellikle İskandinav ülkeleri grubuyla pek çok ortak noktası vardır. Çünkü bu devletler grubu, büyük göçlerle yaratılmamış; kabile topluluklarından büyüyüp gelişmiş; onlardan her biri elbette kendisi için devlet kuran topluluklara dönüşmüştür. Başka bir deyişle hepsi kendi doğal ve tarihsel mekânlarındaki yerliliklerle belirlenmiş; yüzyıllar boyunca saldırılara maruz kalmış ve işgal edilmiştir. Bu yüzden bazılarının sınırları ve statüleri değiştirilmiş; fakat etnogenetik var oluşumları hiçbir zaman sorun olmamıştır.

Öte yandan, Batı Avrupa ülkelerinin tarihsel tecrübelerinden farklı olarak İskandinav ülkeleri, hem merkezkaç hem de merkezci güçlerle mücadele içinde ulus devletlere dönüşmediler. Tam tersine, en başından beri kendilerine ait bir siyasi devlet çerçevesi vardı. Devlet ve vatandaşlık ise her zaman yalnızca milletle eşanlamlı olarak var olmuştur. Bunlardan üçü; Norveç, İsveç ve Danimarka eskiden birbirleriyle savaş halindeydiler ve birbirlerine boyun eğdirdiler. Fakat hiçbiri kendi kimliğini kaybetmedi. Tam tersine, savaşlar ve karşılıklı gerilimler sonrasında kişisel ya da gerçek birlikler türünde ittifaklar kurdular ve her biri kendi bağımsızlığını ve özerkliğini korudu.

İlgi çekici olan özellikle üç İskandinav ülkesi, kalıtsal monarşilerin devlet yapısını kalıcı olarak korudu. Danimarka'da Avrupa'daki eski devletlerden farklı olarak dört yüzyıl boyunca tek bir hanedan hüküm sürdü. Anayasayla devlet idare sistemleri değiştirildi. Fakat yönetişimin temel anlamı aynı kaldı. Monarşi yönetim şekli bazen mutlakiyetçi bazen ise parlamenterdi, yani anayasal monarşi biçimiydi. Bütün bunlar, ulusallaşma ve devlet kurma bilincinin gelişmesini engellemedi. Monarşileri, egemenliklerinin sembolüdür; yönetim modelleri ise demokratik ve parlamenter sistemler üzerine inşa edilmiştir.

İskandinav ülkeleri, Avrupa topraklarında geriye bakmanın ya da aralarındaki çatışma ve ayrılık zamanlarından kalma kötü anıları saklamanın hiçbir faydası olmadığını fark eden ilk ülkeler oldu. Bununla birlikte, geçmiş yüzyıllardan gelen tüm engeller ve ipoteklerle birlikte, herkes için bir nevi bölgesel bağlantı prototipi haline geldiler. Daha da ilginç olanı bölgesel bütünleşme fikri, kendilerini farklı konumlandıkları Avrupa'nın "Soğuk Savaş" döneminde bile onları terk etmediler¹².

⁹ Örneğin İzlanda hiçbir zaman ve hiçbir biçimde kendi topluluğunu aynı etnogenetik kökene sahip bir topluluk olarak kurmamıştır. Çünkü İzlanda toplumu farklı etnik gruplar, kültürler ve halklar tarafından yapılandırılmış bir topluluktur. Daha sonra sık sık dış yöneticileri ve hükümet biçimlerini değiştirdi; önce Norveçliler, sonra Danimarkalılar ve ardından İsveç, Danimarka ve Norveç'ten oluşan kişisel birliğin gücüyle sadece 1944'te bağımsız bir devlet oldu. Öte yandan Finlandiya, İskandinav yerlileri, Almanlar ve Slavlar arasında yer alan ve tarih boyunca kendi çevresinden gelen iştahlara maruz kalan, ırksal doğadaki farklılıkların yanı sıra etnogenetik köklerindeki farklılıklar nedeniyle Finno-Ugor kökenli bir ülkedir. O ortamdaki dil, kültür ve gelenek ilişkileri nedeniyle uzun süre etrafını saran ülkelerle eşit bağ ve ilişkiler kuramadı. Bu nedenle, özerk bir devlet statüsünü ancak 1917'de aldı. Ancak diğerlerinde yani İsveç, Danimarka ve Norveç'te olduğu gibi devlet olma, ulusallaşma ve konsolidasyon gelişim çizgisine sahip değildi.

¹⁰ Rekabet, özellikle İsveç ile Danimarka arasındaki, yalnızca 1397'de kurulan Kraliçe Margaret yönetimindeki Birlik döneminde tek devlet çerçevesinde olan ilişkileri karakterize ediyordu. Oysa 1523'ten bugüne, ilişkileri neredeyse "kardeşçe" olmasına rağmen, benzer bir durum yoktu. Uzun bir süre, Åland adaları nedeniyle İsveç ile Finlandiya arasında, ayrıca Norveç'in 1905'te İsveç'ten bağımsızlığını ilan etmesinden sonra İsveç ile Norveç arasında da bir anlaşmazlık vardı.

¹¹ Örneğin Danimarka, İzlanda ve Norveç NATO ve Danimarka, Finlandiya ve İsveç AB üyesidir. Yalnızca Norveç ve İzlanda Avrupa Ekonomik Alanı'nın (AEA) üyesidir. Bu nedenle yalnızca Finlandiya'nın resmî para birimi avrodur.

¹² Örneğin Finlandiya'nın SSCB ile özel ilişkileri vardı. Norveç NATO'daydı. İsveç tarafsız bir ülke statüsünü korudu.

Buna ek olarak diğerleri ile birlikte 1950'li yılların başlarında, dolaşım özgürlüğü konusunda bir anlaşmanın yanı sıra bundan sonra bir dizi başka anlaşmanın imzalanmasıyla kanıtlanmaktadır¹³. Tüm anlaşmaların alt metninde İskandinav ülkelerinin tek bir bölge hâline gelmesi fikri, "vatandaşların hareketini kolaylaştıracak ve ulusal düzeyde yararlandıkları faydaları kaybetmek zorunda kalmadan bölge içinde özgürce eğitim görmelerine, çalışmalarına veya çifte vergilere tâbi olmamalarına olanak sağladı" (Radulović, 2012).

Bu fikir, İskandinav topraklarının birliğine duyulan ihtiyaç, ortak kurumları aracılığıyla sağlanmaktadır. Bunlardan biri İskandinav Meclisi olup 1953'te kuruluşundan beri fonksiyoneldir¹⁴. İkincisi ise İskandinav topraklarında yaklaşık otuz farklı kurumun finansından sorumlu 1971'de kurulan bir nevi ortak İskandinav Hükümeti'nin İskandinav Bakanlar Konseyi'dir¹⁵.

4. Bosna-Hersek'in Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Bölgesel Sorunlarını Çözebilecek Bir Şablon Olarak İskandinav Modeli

Avrupa'nın II. Dünya Savaşı'ndan bu yana gördüğü en kanlı çatışması olan Bosna-Hersek Harbi'ni resmen sona erdiren Dayton Barış Antlaşması'nın¹⁶, barış kararları dışında bölgesel istikrar konularının askerî, siyasi ve sivil yönlerini düzenleyen 11 ek maddesi mevcuttur. Bunun Boşnak ve Hırvatlardan meydana gelen federasyon ile Bosnalı Sırp'ların yönetimindeki Sırp Cumhuriyeti olmak üzere büyük ölçüde özerk iki taraftan oluşan egemen bir devlet olarak kurulan Bosna-Hersek Cumhuriyeti'nin uluslararası ve taraflar arası sınırları belirlendi.

"Dayton Dörtgeni"ndeki Bosna Hersek, Hırvatistan, Sırbistan ve Karadağ ülkeleri unsurlarının büyük bir kısmı her ne kadar coğrafya olarak uzak olsa da İskandinav ülkelerinin bulunduğu fiziki konumu çağrıştırmaktadır. Aynı zamanda tarih boyunca bunlar, ister devletler ister devletlerin parçaları halinde, çeşitli çarpışmalarda bulunmuşlar; diğer taraftan işbirliği ve karşılıklı destekler halinde olmuşlardır. Bu durumlar, hem karşılıklı ilişkilerde hem de vatandaşların bilincinde önemli izler bırakmıştır. Sonuçta, bugün de tıpkı İskandinav ülkelerindeki gibi uluslararası kuruluşlara NATO, AB ve tek Avrupa para birimi olarak Euro'ya karşı farklı bir tutumları vardır¹⁷.

Tüm bunlardan bağımsız olarak Bosna-Hersek, coğrafi çevresi olan Hırvatistan, Sırbistan ve Karadağ ile birçok unsurda ister istemez birlik oluşturduğunda şüphe yoktur. Her şeyden önce, dillerinin ve tarihlerinin büyük bir kısmı ortaktır. Çünkü bunlar, XX. yüzyılın büyük bölümünde aynı devletin yani eski Yugoslavya'nın parçalarıydılar. Kültürel miraslarının önemli bir bölümünü paylaşarak hepsi aynı dili kullandılar. Dolayısıyla siyasi güçler ve dilbilimciler, buna karşı kanıt olarak ne kullanırsa kullansınlar aynı zamanda birlikte bir ağda bulunmaktadırlar. Sonuçta onlar

¹³ Bunlar arasında örneğin 1954 tarihli Ortak İş Piyasası Anlaşması, ardından 1981 tarihli Dil Sözleşmesi ve 1984 tarihli Sosyal Güvenlik Sözleşmesi bulunmaktadır.

¹⁴ İskandinav Konseyi içindeki devletlerarası işbirliği, Başkanlık ve beş komite ekonomi ve sanayi, kültür ve eğitim, vatandaş ve tüketici hakları, ortak fonların finansmanı üzerindeki kontrol ve ana görevi bakım sağlamak olan refah komitesi aracılığıyla gerçekleşir. İskandinav refah, sosyal ve sağlık politikaları modeli için bk. Abdulkadir Şenkal-Doğa Başar Sarıipek, "Avrupa Birliği'nin Karşılaştırmalı Refah Modelleri ve Sosyal Politikada Devletin Değişen Rolü", Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S.14/2(2007), s. 146-175.

¹⁵ İskandinav Kurulu ya da Kuzey Avrupa Kurulu, orijinal adıyla Nordic Council; II. Dünya Savaşı sonrasında üye ülkeler arasında serbest piyasa oluşturmak ve ülke vatandaşlarının pasaporta gerek duymaksızın üye ülkeler içinde serbest dolaşımını sağlamak amacıyla 1952 yılında kurulmuştur. Daha fazla bilgi için bk. "Nordijsko vijeće", Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013- 2024. Erişim 5.3.2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/nordijsko-vijece>

¹⁶ Hırvatistan ve Bosna savaşlarını sona erdiren antlaşmadır. O zamanki Bosna-Hersek Devlet Başkanı Alija Izetbegović, Sırbistan Devlet Başkanı Slobodan Milošević ve Hırvatistan Devlet Başkanı Franjo Tuđman tarafından Kasım 1995'te ABD'nin Ohio eyaletindeki Dayton kenti yakınında uzlaşma sağlanmış ve 14 Aralık 1995'te de antlaşma resmen imzalanmıştır. Bu antlaşmanın arkasından 1996'da bölgelere NATO güçleri gönderilmiştir. Bu antlaşma ile Bosna-Hersek kantonlara bölünmüş ve ülkenin %49'unu Sırp Cumhuriyeti, %51'ini Boşnak-Hırvat Federasyonu; Doğu Slavoniya'nın ise Hırvatistan'ı kontrol etmesi öngörülmüştür. Daha fazla bilgi için bk. Cemile Halilović Tekin, Bosna-Hersek Devleti (1991-2011), Konya 2012, s. 25.

¹⁷ Örneğin Hırvatistan ve Karadağ NATO paktına üye, Hırvatistan AB'ye, Karadağ'da euro şu anda para birimidir.

da tıpkı İskandinav ülkeleri gibi aynı coğrafi bölgede kültürel ve politik birlikteliğe sahip oldukları söylenebilir.

Bosna-Hersek'in bu ağda özel bir konumu bulunmaktadır. Doğu ve batı komşuları olan Sırlar ve Hırvatlar, Bosna-Hersek içinde de hatırı sayılır bir nüfusa sahiptir. Aynı şekilde diğer vatandaşlarının da Sırbistan, Hırvatistan ve Karadağ'da göz ardı edilemeyecek miktarda insan yaşamaktadır. Bütün bu ilişkiler nasıl sürdürülür? Alışılmış devletlerarası ilişkilerde önemli ölçüde engelleyen devlet sınırlarının etkisi nasıl göreceli hâle getirilir? Tamamen ortadan kaldırılmazsa, en azından daha az alakalı bir düzeye indirilebilir mi? Şu halde devletlerarası ilişkilerde İskandinav modeli, günümüz koşullarında olası ve her bakımdan en uygun çözüm yollarından biri olduğu düşünülebilir.

Fakat asıl soru, her şeyden önce parlamentolar arası ilişkiler alanında bir işbirliği modeli olarak İskandinav modelinin Dayton Dörtgeni'ndeki ülkelerin kendi ihtiyaçları için bir örnek olarak nasıl kullanılacağıdır? Özellikle "İgman İnisyatifi/Igmanska inicijativa"¹⁸ projesi son 17 yıldır kendisini bu sorunun yanıtını aramaya adanmıştır. Bu süre zarfında¹⁹ İskandinav modelini somut koşullarda hayata geçirmek için çok sayıda çözüm sunmuştur²⁰.

Dayton Dörtgeni ülkelerinin parlamentolar arası işbirliğini geliştirecek çözüm arayışında olan İgman İnisyatifi, İskandinav Konseyi'nin yanı sıra bölgedeki İskandinav ülkelerinin büyükelçiliklerinin de güçlü desteğine sahiptir. Fakat önceki dört-beş yıldır kalıcı işbirliğinin ilk kez kurulabileceği şekilleri ve alanları tartışan Dayton Dörtgeni ülkelerinin dört parlamentosunun temsilcilerinden de destek alındı.

Şimdiye kadar, özellikle işgücünün dolaşım özgürlüğü alanı çok sık vurgulanmıştır. Bu tedbirin, uzun vadeli olumlu etkilerinden şüphe edilmemesi gereken bir potansiyele sahip olduğu oldukça kesindir. Dayton Dörtgeni ülkelerinin İskandinav ülkeleri örneğini takip ederek istihdamda bölgesel işbirliği; şirketlerin işletmelerinin kolaylaştırılması, işçilerin durumlarının iyileştirilmesi ve işçi haklarının korunması konuları, yani ortak işgücü piyasasının sorunlarıyla ilgilenecek devletlerarası bir konsey oluşturulmalıdır. Zaten böyle bir fikir İgman İnisyatifi tarafından da önerildi. Bunun sonuçlarından birinin işçi göçünde artışı, fakat aynı zamanda ortak çıkar olarak yasadışı çalışmayı bastırarak daha iyi bir sistem olacağı kesindir.

Başta enerji alanı olmak üzere bazı konularda ekonomik işbirliğini göz ardı etmek de unutmak da son derece yanlış olur. Sonuçta bu tür bir işbirliği ve ekonomik karşılıklı bağımlılık, yakın geçmişlerinde bile bu ülkeler için yabancı değildir. Gelecekte de şüphesiz bu, tüm vatandaşların refahının varsayılması anlamına gelecektir.

Ortalamanın üzerinde ağırlığa sahip alanlardan biri de yargılar arası işbirliğidir. Buna olan ihtiyaç, diğer şeylerin yanı sıra organize suçlar arasında da gelişmiş işbirliğinin mevcut olması ve aynı zamanda ortak bir gelecek için bir ön koşul olan savaş suçları davaları nedeniyle dikte edilmektedir.

¹⁸ "İgman İnisyatifi" projesi, Nisan 1995'teki olayın anısına seçildi. 48 saatlik bir yolculuktan sonra, Sırbistan ve Karadağ'dan savaş karşıtı 38 entelektüelden oluşan Prof. Miladin Životić liderliğindeki bir grup, ordunun ağır topçu ve keskin nişancı ateşi altındaki İgman üzerinden Saraybosna'ya girdi. Sırp Cumhuriyeti, kuşatma altındaki Saraybosna'dan Sırp Vatandaşlar Konseyi Meclisine katılmak ve destek vermek, aklın ve vicdanın sesini yükseltmek için üyelerinin hayatlarını riske attı.

¹⁹ İgman Girişimi, 2000 ile 2017 yılları arasında Dayton Dörtgeni'ndeki dört ülkenin farklı yerlerinde 27 oturum düzenledi.

²⁰ Örneğin 27 Haziran 2017'de Podgorica'da düzenlenen son 27. oturumun sonuç bölümünde, bölgenin "altyapı projeleri, kültür, iş ortamının iyileştirilmesi, ekonomi ve hukukun üstünlüğünün güçlendirilmesi yoluyla işbirliğine" ihtiyacı olduğu belirtildi. "Çok kültürlülüğü teşvik etmek için eğitim ve kültürün geliştirilmesi ve onaylanmasına" özel önem verilmesi gerektiği ve sonuçta "bölgesel yayıncılığın öneminin artırılması için kamu yayıncılığının potansiyelinin kullanılması" gerektiği ifade edilmiştir. Medyada işbirliği ve bölgesel medya ağı üzerinde çalışma (<https://www.igman-initiative.org/2017/06/xxvii-session-of-the-igman-initiative/>).

Devletlerarası işbirliği de çevrenin korunmasını göz ardı etmemelidir. Bu kapsamda, özellikle son yıllarda bu bölgenin çoğunluğunun deneyimlemek zorunda kaldığı doğal afetler, yangınlar ve sellerle mücadelede tam ve açık sınır ötesi işbirliğinin kurumsallaşmasına özel önem verilmelidir.

Mevcut ve hacim bakımından hiç de önemsenemeyecek ortak kültürel miras, aynı zamanda birleşme ve karşılıklı anlayışın daha iyi olması için de kullanılabilir. Dayton Dörtgeni ülkeleri arasında işbirliği içinde bir İskandinav modeli oluşturma ve inşa etme alanı hiç de göz ardı edilemez. Her devletin yetkililerinin daha fazla sorumluluk alması, Dayton Dörtgeni bölgesinde yaşayan herkes için daha fazla şans olacaktır.

Tüm imkânlara rağmen dünyayı, BM'nin evrensel ilkelerine ve insan onuruna saygı duyan devletler ile insan haklarına saygı göstermeyen devletlerarasını bölen yeni bir "demir perde" tekrar inşa edildi. Aslında Dayton Dörtgeni ülkelerinin demokratik değerlere, standartlara ve ilkelere göre yönlendirilmesi gerekmektedir. Bu ülkelerin temsilcileri, Avrupa'nın bu bölgesindeki XXI. yüzyılın barış ve kalkınma yüzyılı mı, yoksa yeni felaketler yüzyılı mı olacağına karar vermelidir. Geçen yüzyılda hiçbir felaket bu bölgeyi atlamadı. Öyle ise XXI. yüzyılda bir önceki yüzyılın trajedilerini yaşamamak için ellerinden gelen her şey yapılmalıdır. Geçmişten, özellikle trajik 1990'lardan hep birlikte ders alıp geleceğe yönelmelidir. Bu bağlamda ekonomi ve diğer alanlarda ilerlemeler sağlayacak projelere yer verilmelidir. Bölgede daha başarılı iş birliğinin ön koşullarından birinin de "Ülkelerimizde olmasını istemediğimiz her şeyi başkalarına da yapmayacağız" (Izetbegović, 2005:72), ilkesine saygı gösterilmesidir.

Dayton Dörtgeni ülkelerinin liderleri, çeşitliliğin bir lanet ve zayıflık değil, bir varlık ve avantaj olduğunu bölge halkına anlatmaları; genç nesilleri, çatışma ve nefret için değil, barış ve hoşgörü için yetiştirecek eğitim sistemleri kurmalıdırlar. Birbirine saygı duyan ve işbirliği yapan devletler olarak XXI. yüzyılda ilerleme şansı vardır. Birbirlerine karşı çıktıklarında durgunluğa mahkûm olmaktadır. Başarısızlıklarına başkalarında mazeret aramamalıdırlar. Bu nedenle Balkan işbirliği modelini değil, İskandinav Modelini uygulamalıdırlar. Çünkü bu ülkelerin geleceği kendi ellerindedir.

Bölge halkına XXI. yüzyıl vizyonu sunulmalı, bu çalkantılı zamanlarda iyi bir yol gösterilmelidir. Devletsel, etniksel, dinî, bölgesel, sosyal vb. özgürce gelişen ve saygılı olan farklı kimliklerin fakat aynı zamanda ortak Avrupa kimliğine de saygı duyulan Avrupa ve Atlantik ailesinin demokratik ve özgür üye devletlerini inşa etmeye çaba gösterilmelidir. Çünkü bu, işbirliğine, kalkınmaya, barışa yönelik, bilgiye dayalı ekonomik ve kurumsal olarak gelişmiş ülkelerin vizyonudur.

Slovenya ve Hırvatistan'da yakın zamanda yaşanan büyük seller, iklim değişikliğine yanıt olarak enerji verimliliğinin artırılması ve tesislerin kurulması, tüm bölgenin ve AB'nin karşı karşıya olduğu ortak zorluklardır. Bu nedenle benzersiz bir yaklaşım gerektirir.

Bosna-Hersek, yeşil enerji kaynaklarına yönelik enerji geçişine katılmaya hazır görülmektedir²¹. Bu bağlamda AB'nin adil enerji geçişine yönelik yardımının çok önemli olduğunu ve bunun sosyal etkiyi azaltacağı söylenebilir.

Bosna-Hersek'in amacı, ulaşım ağının geliştirilmesi ve "5C Koridoru"²² inşaatının tamamlanması yönündeki çalışmaları yoğunlaştırmaktır. Aynı zamanda ülke sınırları, içinden geçen Adriyatik-İyon²³ yolu üzerinde çalışmalara başlamıştır. Batı Balkan ülkelerinin AB ile altyapı, enerji ve ekonomik bağlantılar konusunda hep birlikte çalışması gerekir. Bunlar, Batı Balkan

²¹ https://www.unfccc.ba/images/dokumenti/izvjestaji/strategija_prilagodjavanja_latnica.pdf

²² Koridor 5C, Avrupa'nın kuzeyini yani Baltık Denizi'ni güneyine yani Adriyatik veya Akdeniz'e en kısa ve hızlı şekilde bağlayacak bir trans-Avrupa yoludur. Bu yol Hırvatistan için önemlidir, çünkü Budapeşte-Osijek-Saraybosna-Ploče bölümü boyunca Avrupa karayolları ağı üzerinde çizilmiştir. Slavonya'dan geçen bölüm gelecekteki A5 otoyoludur.

²³ Adriyatik Denizi ile Akdeniz arasında deniz, kuzeyinde İtalya'nın güneyindeki Kalabriya, Salento, Sicilya, doğusunda Peloponez Yarımadası ve günümüzde Yunanistan'a bağlı Korfu, Zakintos, Kefalonya, Ithaka, Levkas olarak bilinen İyon Adaları ile Arnavutluk yer alır.

ülkelerinin AB'ye üyeliğinde bir zorunluluktur. Avrupa'da barış ve istikrarın güçlendirilmesi için vazgeçilmez bir çerçevedir.

Bosna-Hersek, imzalanan ve kabul edilen anlaşmalar ve diğer uluslararası belgelerin yükümlülüklerinin yanı sıra uluslararası örgüt ve derneklere üyelik uyarınca hareket etmekte; bölgesel işbirliğinin güçlendirilmesine özel önem vermektedir. Komşu ve diğer ülkelere yönelik devlet politikası şunlara dayanmaktadır: devletlerin bağımsızlığına, egemenliğine ve toprak bütünlüğüne saygı; devletlerarası ilişkilerde eşitlik; diğer devletlerin iç ve dış işlerine müdahaleye izin verilmemesi; açık sorunların devletlerarası diyalog yoluyla çözülmesi; barışçıl ve iyi komşuluk işbirliği ilkelerine saygı gösterilmesidir.

Küresel depremlerin yansımaları Avrupa'nın Balkan bölgesinde de hissedilmekte; özellikle Rusya'nın Ukrayna'ya karşı saldırganlığı demokratik ve özgür dünya için tehlikeli bir tehdit olarak değerlendirilebilir. Ortak yükümlülük, iç ve dış güvenlik politikasını Avrupa'yla uyumlu hâle getirecek ve birbirinden emin bir ortaklık kurulacaktır.

Önerilen oluşum, sadece AB ile bütünleşme sürecinin hızlandırılmasına değil, aynı zamanda gelişme sürecine farklı bir yaklaşımı da savunan en üst düzey AB yetkilileri Dayton Dörtgenine cesaret vermektedir. Tamamen desteklenebileceği böyle bir yaklaşım, gelişme sürecindeki ülkeler için AB yapısal ve uyum fonlarına daha kolay erişimin yanı sıra AB kurumlarının çalışmalarına daha fazla katılım anlamına gelmektedir. Bu, AB ile ekonomik açığı azaltmanın, altyapı oluşturmanın, istihdam yaratmanın ve gençlerin ülkelerini terk etmesini azaltmanın en iyi yolu olacaktır.

5. Sonuç

Eğer Balkan "Pandorasının Kutusu"²⁴ kalıcı olarak kapatılmazsa devlet sınırlarını yeniden çizme çabalarının en büyük kötülük ve mutsuzluk kaynağı olur. Böyle tehlikeli fikirler yerine ekonomik kalkınma ve gerçek dostane işbirliği üzerinde çalışılması gerekmektedir.

Tarih, garip bir "düğün misafiri"dir ve sürekli sürprizler üretir. İnsanların eylemleri ise çoğunlukla sadece niyet edilen değil, aynı zamanda niyet edilmeyen sonuçlar doğurur. Balkanlar'ın, yani eski Yugoslavya toprağının tarihi, Avrupa'nın geçmişi; de ne bugünkü haliyle ne de mevcut liderlerin öngördüğü şekilde AB ile sona erecektir. Ne Balkanların ne de Avrupa'nın tarihi bitecektir. Eski Yugoslavya'nın halkları, ya da bunların bir kısmı, uzak gelecekte yeniden yakınlaşma ve yeni türden birlikler oluşturma ihtiyacı ve arzusu hissetmeye başlamalıdır. Eğer bu gerçekleşmezse sorunlar artacak arkadan gelenlere bırakılacaktır.

Birikmiş problemler, onları büyük felaketleri karşı karşıya bırakacak; olaylar, içinden çıkılmaz hale gelecektir. Bu durumda İskandinav ülkelerinde denenilen ve o bölgede huzur ve sükûnu sağlayan yapılanma, vakit geçirilmeden Dayton Dörtgeni denen Sırbistan, Karadağ, Hırvatistan, Slovenya işbirliğiyle Bosna-Hersek Cumhuriyetinde uygulanmaya konmalıdır.

Kaynakça

Albayrak, E. T. ve Birinci, M. (2017). Sosyal Devlet Modelleri: Sosyal Demokrat Model, İsveç-Norveç Örneği. Sosyal Çalışma Dergisi, 1(1), 64-100.

Bayrak, S. (2015). Bir İskandinav Refah Devleti Modeli Olarak İsveç'te Esnek Çalışmanın Genel Görünümü. Çalışma Dünyası Dergisi, 3(1), 32-54.

Halilović Tekin, C. (2012). Bosna-Hersek Devleti (1991-2011). Konya: Çizgi Kitabevi.

<https://www.igman-initiative.org/2017/06/xxvii-session-of-the-igman-initiative/>

https://www.unfccc.ba/images/dokumenti/izvjestaji/strategija_prilagodjavanja_latinnica.pdf

Izetbegović, A. (2005). Dostojanstvo Ljudskog İzbora, Sarajevo: Publisher OKO.

²⁴ Türkçede Pandora'nın kutusunu açmak deyimi, yapılmamasıyla beklenmedik birçok yeni problemin ortaya çıkmasına sebep olan eylem ve olayları ifade etmek için kullanılır.

- İmamoviç, A, (2007). Avrupa Birliği Genişleme Politikaları Çerçevesinde Norveç'in Konumu, (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Komisyon, "Laponci", *Hrvatska Enciklopedija*, çevrimiçi yayın, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013-2024. Erişim 29.2.2024. <https://enciklopedija.hr/clanak/laponci>
- Komisyon, "Nordijsko Vijeće", *Hrvatska Enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013-2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/nordijsko-vijece>, Erişim 5.3.2024.
- Norveç Petrol ve Enerji Bakanlığı, <http://www.odin.no/oed>, erişim tarihi: 22 Şubat 2024.
- Özkan, S. (2024). Viking Sırları, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Radulović, Branislav, (2012), "Sjever Na Jugu", [http:// www.vijesti.me/forum/sjever-na-jugu-](http://www.vijesti.me/forum/sjever-na-jugu-(https://www.igman-initiative.org/J017/06/xxvii-session-of-the-igman-initiative/))
(<https://www.igman-initiative.org/J017/06/xxvii-session-of-the-igman-initiative/>).
- Şenkal, A. ve Saripek, D. B. (2007). Avrupa Birliği'nin Karşılaştırmalı Refah Modelleri ve Sosyal Politikada Devletin Değişen Rolü. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 14(2) 146-175.
- Toprak, D. (2015). Uygulamada Ortaya Çıkan Farklı Refah Devleti Modelleri Üzerine Bir İnceleme, *Journal Of Suleyman Demirel University Institute Of Social Sciences*, 21(1), 151-175.

RESOLVING BOSNIA AND HERZEGOVINA'S REGIONAL ISSUES: THE SCANDINAVIAN MODEL

Extended Abstract

Aim: Nordic cooperation is one of the oldest and most advanced forms of regional cooperation; the Nordic region is among the 10 most technologically and creatively powerful regions in the world and therefore has found the best answer and solution for the accelerating globalization. They perceived integration as a necessity to give small regional economies an advantage in the increasingly fierce competition of the world economy. Cooperation is based on common values: democracy and equality, the rule of law, mutual respect, zero tolerance for corruption, a certain level of closeness between cultures and languages. The aim of Nordic cooperation is, on the one hand, to make life, work and trade in the Nordic region more attractive, on the other hand, to strengthen the international position and influence of the Nordic countries. These countries have many things in common; their cultures and perspectives on society are similar, and the vast majority of the population understands each other linguistically.

In the opinion of the Igman Initiative, there are many reasons and positive conditions for closer regional cooperation between Bosnia and Herzegovina, Croatia, Montenegro and Serbia. We are talking about four states that are close neighbors with many natural, geographical, hydrographic, historical, economic and cultural connections, relations and similarities. The difficult conditions in the final stages of the conflict left many unresolved problems that need to be resolved in the coming period. This will further ease their relations and open space for them to see the advantages of the region, both for mutual overall development and for cooperation with broader regional and international organisations.

Method(s): Under these headings and subheadings, the function of the Scandinavian Model will be examined. At the same time, it will be focused on how the countries in the former Yugoslavia region (the Dayton "quad" countries of Bosnia-Herzegovina, Croatia, Montenegro and Serbia) can improve the quality of life of citizens who are affiliated with two state entities, especially due to their profession or origin, by using this form of cooperation. On the other hand, it will be determined whether the Scandinavian model can be implemented in the region without solving the problems experienced in the recent past, or what should be done to help the improved economy overcome the unresolved problems of the past.

Findings: When the principles of the Scandinavian Model are examined, it is not necessary for this model to have strong political stability, but rather an economy that is developing in the right direction; this is based on very high tax rates. This actually means that money needs to be earned to build a welfare state; because the environment of being strong does not come by itself. Taxes are very high in the Nordic countries. Therefore, money can be earned if the economy continues to grow. In short, the necessary funds are needed for such a model. The sustainability of this application is also important in terms of the intended result.

Conclusion: The Scandinavian cooperation model, together with Croatia's accession to the EU, brings a new approach to regional cooperation between the four countries. This model aims to make life, work, education and all other activities of the region's citizens easier and more attractive by developing economic cooperation, improving common access to ecology, energy, foreign markets and increasing the importance of the region as a tourist destination. In addition to economic progress, the Scandinavian cooperation model will lead to greater trust between the countries. The common goal is to recognize cultural heritage, access to education, the possibility of joint diplomatic representation, the expansion of space for better cooperation in the civil sector and the development of business and cooperation in sports communities. At the same time, this will be a strong message to Brussels about the real readiness to build European values,

because the functioning of valid cooperation with neighbours is of primary importance for the success of accession.

The Scandinavian model can be called the model of a certain mentality. However, this practice is a suitable model for how to change the current mentality in the Balkans so that the state is seen as the roof of every family and individual in solving all the problems of normal life. This can only be achieved through entrepreneurial modern education and new approaches, by bringing the best values to the education system, saving children and adults from the clutches of brainwashing and preventing them from becoming stupid. On the other hand, by legally purging injustice and preventing the manipulative enslavement of society by social wealth and punishing those who exemplify the promotion of the worst human traits, the seeds of a different and better society can be sown.

